

DEĞERDEN İLLÜZYONA: PARA, KREDİ, BANKA

Adnan DOĞRUYOL*
Kıvanç AYDINLAR**

ÖZ: Her dönemde para konusundaki fikirler, ciddi tartışmalara neden olmuştur. Bir taraftan filozoflar ve din adamları para konusuna etik açıdan yaklaşmış, paraya ve maddiyata önem veren kişilerin giderek ahlaktan uzaklaşan bir yaşam sürdürdüklerini öne süren eserler vermişlerdir. Diğer taraftan da ekonomik hayatta paranın oynadığı role vurgu yapıp öven iktisatçı ve maliyeciler, uzlaşmaz bir tartışmanın kutuplarını oluşturmuşlardır. Tarih boyunca para konusundaki karşıt iki görüş, sürekli bir çatışma içinde olmuştur. 1790'lardan sonra para kavramı klasik iktisatçıların temel tartışma konularının başında yer almıştır. Özellikle 1793-1797 yılları arasında ortaya çıkan ciddi finansal kriz, dönemin iktisatçılarının bankacılık sistemi ve para konusundaki düşüncelerinde köklü değişikliklere neden olmuştur. Bu çalışmada, para teorisinin gelişme evresi, önde gelen iktisatçıların açıklamalarıyla birlikte ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomi, Felsefe, Değer

FROM VALUE TO ILLUSION: MONEY, CREDIT, BANK

ABSTRACT: Thoughts on the concept of money, always leads up serious debates. Philosophers and clergymen approaches ethically on money, and describe people who care about money and materiality as living gradually stepping away from a moral life. On the other hand in contradiction to philosophers, economists and financiers emphasize the complimentary role of money in life. These two opposite opinions on money conflict throughout history. Monetary was a major concern of classical economists from 1790's onwards. In 1793 and 1797 serious financial crisis took place, had changed the backgrounds of the banking system significantly. The progress of monetary theory, is the subject of this study with the explanations of outstanding economists.

Keywords: Economics, Philosophy, Value

Giriş

Günümüzde ekonomiyle ilgili söylemlerde, “devir para ekonomisi devri” ifadesi sıklıkla kullanılır. Bu ifade, hayatı devam ettirebilmek için en gerekli malların temin edilebilmesi için bile paraya ihtiyaç duyulduğu gerçeğini vurgulamaktadır. Tarımsal üretime dayalı ilk toplumların aksine, yaşadığımız dönemde insanlar kullandıkları malların hemen hemen hiç birini kendileri üretmemektedirler. İnsanların kendi ihtiyaçlarını karşılamak için

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İktisat Bölümü.

** Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, İktisat Bölümü.

üretim yaptıkları dönemler geçmişte kalmıştır. Artık insanlar ihtiyaçlarından en azından bir kısmını satın alabilmek için, para karşılığı çalışmaktadırlar. Modern toplumun dayattığı bu gerçeklik, paraya verilen değer genel bir özellik kazanmasına neden olmuştur. Paraya atfedilen değer üzerine pek çok iktisadi çalışmada tartışmalar yapılmıştır. Bu çalışma ise sadece, paranın ekonomik faaliyetlerdeki rolü üzerine önemli iktisatçıların düşüncelerini ele alacaktır.

Adam Smith de, kendinden önceki iktisatçıların ifade ettiği gibi, paranın iktisadi hayattaki uzmanlaşmanın kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıktığını vurgulamıştır. Mübadele, ancak insanların tüm ihtiyaçlarını kendileri üretmek yerine; üretiminde özel bir yetenek sergiledikleri tek bir metanın yapımına yoğunlaştıklarında önem kazanmaya başlamıştır. Tarımla uğraşan tahıl üreten bir grupta, hayvancılıkla uğraşan et elde eden bir grup ihtiyaçlarını; bu malları kendi aralarında her iki tarafı da tatmin eden bir oranda, malların mallarla takası anlamında kullanılan “aynı mübadele” yoluyla gidereceklerdir. Böylesi bir karşılıklı takasın mümkün olmadığı veya sorunlu olduğu durumlarda, genel kabul gören bir değer ölçütüne gerek duyulur. Othmar Spann’a (1878-1950) göre paranın doğuşu ve ortaya çıkışı, mübadelelerde genel kabul gören bir değer aracına duyulan ihtiyacın sonucudur¹. Tarih boyunca bu ihtiyaca cevap verebilmek adına istirdiye kabukları, sığır, hayvan postları, tütün ve boncuk gibi nesnelere kullanıldıysa da modern topluma geçişle birlikte kıymetli madenler ve kâğıt para ortak değer ölçüsü olarak kabul edilmiştir.

İlk Zamanlardaki Din Adamlarının ve Filozofların Para Hakkındaki Görüşleri

Paraya ahlaki açıdan yöneltilen eleştiriler, bütün dini eserlerde önemli bir yer tutar. Musevilikte, para ya da herhangi bir malın faiz karşılığında borç verilmesi yasaklanmıştı; sadece borç verenin çok fakir veya Musevi olmadığı istisnai birkaç durum dışarıda bırakılmıştı. Yahudilerin inancına göre, tanrı (Yehova) dünyayı altı gün çalışıp bir gün dinlenerek yedi günde yarattığı için; tüm borçların “yedi sene” sonra sıfırlanması zorunluydu. Fakat bu dini telkinler, zaman içerisinde dini kurallara göre yaşamını organize eden insanların azalması ve artan ticari işlemlerle birlikte, taraflar arasındaki sözleşmeler yüzünden giderek unutulmaya yüz tutmuştur. Borç karşılığında faiz alınmasını yasaklayan kurallar yüzünden, ticaret hiçbir zaman tarımın sahip olduğu saygınlığı yakalayamamıştır. Yahudilikle ilgili pek çok kaynakta, toprak süren veya hayvancılıkla ilgilenen kimse bir dürüstlük

¹ Othmar Spann, *History of Economics (The Evolution of Capitalism)*, 2. baskı, Ayer Co. Pub., 1972, s. 98.

sembolü olarak tanımlanmıştır. O dönemlerde ticaretten elde edilen kazancın ise kirli ve geçici olduğuna inanılmakta olduğu için, ticaret genellikle yabancılara bırakılmıştı.

Bu ve benzeri tanımlamalar bütün kutsal kitaplarda yer alır. Genellikle azizlerce veya peygamberlerce dile getirilen bu tür görüşler, zaman içerisinde saygın din adamı ve felsefeciler tarafından da dillendirilmeye başlamıştır. İlk dini belgelerde geçen ticaretle ilgili bu olumsuz düşünceler, önce Platon'un sonra da Xenophon'un çalışmalarında kendilerine yer bulmuştur. Platon, ticaret ve el sanatları gibi belirli işlerle uğraşanların, daha düşük bir saygınlık ve itibara sahip olduğunu ifade etmiştir. Xenophon da bir taraftan ticari işletmelere karşı duyulan memnuniyetsizliği dile getirirken diğer taraftan da tarımsal üretimin önemini ve yarattığı değeri vurgulamıştır. Xenophon'un ekonomi ile ilgili düşüncelerinde tarımın özel bir yeri vardır, o yüzden toprağı sürüp işlemekten daha saygın bir uğraş olamayacağını ifade etmiştir. Xenophon'un gümüşün para olarak kullanılması konusundaki fikirleri, iktisadi düşünceler tarihinde zaman zaman ortaya çıkan ve çok da rasyonel olmayan görüşlerin başlangıcı olarak ifade edilebilir. Xenophon'a göre, istisnai bir özelliği olan gümüş haricindeki diğer malların, arzı arttıkça değeri düşer. Yeni gümüş madenleri keşfedildikçe veya mevcut madenler daha etkin bir şekilde işletildikçe, insanların daha fazla gümüşe sahip olma istekleri de artar. Xenophon, savaşlar sırasında, paralı askerlerin ücretlerinin de gümüşle yapılmasından kaynaklı, arzı ne kadar artarsa artsın gümüşün değerinin düşmeyeceğini öne sürmüştür². Xenophon'un bu görüşleri, yüzyıllar sonra bile önemli ekonomik tartışmaların merkezinde yer almıştır.

Aristoteles'e göre bir mübadele aracı olan paraya, hem ticaret hacminin artmasından dolayı hem de geleceğe dönük bir değer saklama aracı olduğu için daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Aristoteles, paranın kendiliğinden miktarı artmadığı için faiz karşılığında kazanç sağlamanın adil olmadığını savunmuştur. Paranın da bir mal olduğunu kabul eden Aristoteles, paranın da değerinde dalgalanmalar olacağını ama bu dalgalanmaların diğer mallara kıyasla daha istikrarlı olacağını öne sürmüştür. Ayrıca paranın doğal bir değere sahip olmadığını, sahip olduğu tek değer de kanunla yaratıldığını ifade etmiştir. Aristoteles, paranın doğası ve özelliği gereği, spekülasyona yol açabilecek bir sahip olma isteği ortaya çıkardığını belirtmiştir³. Aristoteles bu ifadesi ile zorunlu ihtiyaçların yerine getirilmesi için

² Alessandro Roncaglia, *The Wealth of Ideas: A History of Economic Thought*, Cambridge University Press, New York, 2005, s. 25.

³ Scott Meikle, "Aristotle on Money", *Phronesis*, C. 39, S. 1, 1994, s. 33-34.

gerçekleştirilen alış veriş işlemlerini değil, büyük miktarda kıymetli maden sahibi olmak amacıyla yapılan işlemleri kastetmiştir.

Thomas Aquinas'ın görüşleri hem Hristiyanlığın, hem de Yunan felsefesinin ana fikirlerinin bir harmanı gibidir. Hristiyanlıkta da Musevilikte olduğu gibi paraya olan bağlılığın bütün kötülüklerin nedeni olduğu inancı, Thomas Aquinas'ın çalışmalarında da kendini göstermiştir. Ona göre para ve ticari işlemler gereklidir, ama her ikisi de servetten servet kazanma anlayışına neden olabileceği için manevi, ahlaki açıdan sorunludur. Aquinas da Aristoteles gibi, paranın kısır olduğunu, kendi kendini yeniden üretemeyeceğini savunur, bu yüzden faiz ile elde edilen kazancın hak edilmemiş olduğunu vurgular. Fakat paranın değerini yitirdiği bazı istisnai durumlarda zararın tazmin edilebileceğini ifade eder. Thomas Aquinas fiyatların gerçek değerini parasal karşılığı olduğunu savunmuş ve “kişinin toplumsal konumuna göre, emeğinin başkalarına ifade ettiği değerdir” diye tanımlamıştır⁴.

Orta Çağın Son Dönemlerinde Para Hakkında Yeni Fikirlerin Ortaya Çıkışı

Thomas Aquinas'ın ekonomik konulardaki görüşleri, sistemli ve bütüncül bir ekonomi analizi olmaktan daha çok, dini ve ahlaki tavsiyeler niteliğindedir. Derebeylik dönemine egemen olan istikrar ve otarşi, adil fiyat ve faizsiz kazanç kavramlarının gündelik hayatta gerçekleşmesi için gereken zemini hazırlıyordu. Fakat Aquinas'ın yaşadığı XIII. yüzyılda ticari faaliyetler çok hızlı artış gösterdiği için krediye duyulan ihtiyaç birdenbire artmıştı. Oktruva vergilerine, ticari faaliyetleri sıkı denetim altına alan kanunlara, kilisenin muhalefetine ve derebeylerinin keyfi kısıtlamalarına rağmen; büyük çoğunluğunu Yahudi tüccarların oluşturduğu küçük tüccar grupları zaman içerisinde ekonomik anlamda çok güçlü aktörler haline gelmişlerdir. İronik bir biçimde, başlangıçta ticareti zorlaştıran koşullar, zaman içerisinde ticaret için gerekli olan araçların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Gerçekten de bol miktarda paranın olmaması, ödünç ve borç para veren kurumların ortaya çıkmasına neden olmuş, Hristiyanlığın faiz karşılığında borç vermeyi yasaklamış olması da bu rolün Yahudiler tarafından yerine getirilmesiyle sonuçlanmıştır. Aralarında ortak bir para sistemi bulunmayan ve güvenlik durumu tüccarlar açısından yeterli görülmeyen şehirler arasındaki ticaret, sözleşmeler (poliçe) üzerinden gerçekleşmiştir. Sözleşme, esas kökeni tam olarak bilinmemekle birlikte, Doğu Akdeniz limanları ile olan deniz aşırı ticaret ilişkileri sekteye uğratan Arap istilasından önce, İtalyan ticaret

⁴ Ernest Mandel, *Marksist Ekonomi El Kitabı*, çev. Orhan Suda, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul, 2008, s. 647.

şehirlerinde kullanılmıştı. Daha sonra, Avrupa ticaret hayatının gelişmesinden dolayı tekrar uygulanmaya başlayan sözleşme yöntemi, o tarihten itibaren modern ticaretin önemli bir etkeni olarak varlığını sürdürmüştür. Bu yöntemin düzgün işleyebilmesi için, ayrı şehirlerde oturan, birbirlerini tanıyan ve karşılıklı güven üzerine beraber iş yapma konusunda anlaşmış servet sahibi kişilere ihtiyaç vardı. Hem güvenlik sorunundan, hem de ülke dışına servet (para) çıkarma konusundaki yasal zorluklardan kaynaklı, her iki tarafın da güven duyduğu başka bir kişi veya kuruma ödeme yapılır, karşılığında da ödemenin yapıldığına yönelik bir belge alınırdı. Ödemenin yapıldığını kanıtlayan bu belge (Bill of Exchanges), karşı tarafa ulaştınca mallar teslim edilip alışveriş tamamlanırdı.

Ortaçağın son dönemlerinde gerçekleşen ve önemli ekonomik etkisi olan gelişmelerden biri de “Hanseatic League” kuruluşlarının ortaya çıkmasıdır. Bu ifade, Baltık denizi ve Kuzey denizi etrafında çevrelenen ve ticari faaliyetlerini devam ettirebilmek için birbirleriyle bağlantılı olan şehirler grubunu tanımlamak için kullanılmıştır. Ortaçağın sonlarında bu şehirler önemli bir güce sahipti, denizleri korsanlardan temizlediler, ticari işlemlere gereksiz engeller koyan kralları tahttan indirdiler, geniş alanları ticari hâkimiyetleri altına aldılar. Kendi olanaklarını ancak büyük bedeller karşılığında, diğer önemli ticaret şehirlerine kullandırdılar. Bu birliğin gemileri Akdeniz’de Suriye sahillerine kadar uzanıyor, Londra’da birliğin adını taşıyan antrepo ve bankalar faaliyette bulunuyor ve birliğin şubeleri Avrupa’da giderek yaygınlaşıyordu. Birbirlerine çok güçlü bağlarla bağlanmamış olan bu şehirler birliğinin Avrupa ticaretinin tek hâkimi olmasının nedeni, o dönemde güçlü bir merkezi otoritenin var olmamasıydı.

Bu birlik ile İngiltere ve Belçika’nın yeni yeni güçlenmeye başlayan yerli tüccarları arasındaki çıkar çatışmaları, ticaret hayatındaki komisyonculuk faaliyetlerinin ve devlet tarafından belirlenen gümrük tarifeleri sisteminin ortaya çıkmasına neden oldu. Komisyonculuk, birliğin tüm Avrupa ithalat ve ihracatının, kendi ticaret merkezi olan Brüz kanalı ile yapılmasında ısrar etmesinden kaynaklanmıştır. Bu kontrolden kurtulmak isteyen tüccar ve iş adamları, Brüz’de oturan ajanlar atadılar. Bu ajanlar sadece satılacak malların pazarlığını yapmakta, malların teslimatı ve ödemeler ise alıcı ve satıcı arasında gerçekleşmekteydi. Bu hizmetleri karşılığında ajanlar, satış bedeli üzerinden aldıkları yüzde ile gelir elde ediyorlardı. Hansa Birliği, başta bu işlemleri yasaklamaya çalışmış, daha sonra ise kontrol altına almayı denemişse de başarılı olamamıştır. Bu gelişmeler Kolonya şehrinin birlikten ayrılması ve komisyoncu ajanların sayısının hızlı bir şekilde artıp günümüzde bile önemli bir ticari aktör olmalarıyla sonuçlanmıştır.

Kara ve deniz yollarını, stratejik geçiş yerlerini kontrol altına alan derebeyleri, uyguladıkları oktruva vergileri ile kendilerine gelir sağlıyorlardı. İngiltere kraliçesi Elizabeth'in, Hanseatic League'in kurulmasından sonra, bazı tüccarların sahip olduğu ayrıcalıkları sınırlamak için, gümrük vergilerinin tahsil edilmesine izin vermesiyle, gümrük tarifeleri ekonomik mücadelenin önemli bir aracı haline gelmiştir. Özellikle birliğe üye bazı Alman tüccarların vergiden muaf bir şekilde Londra'da işlem yapması kendilerine, İngiliz tüccarların karşısında önemli bir ayrıcalık sağlıyordu. Birlik üyesi yabancı tüccarların yerli tüccarlar karşısındaki bu avantajlarını sonlandırmak ve yerli tüccarları korumak için gümrük vergilerinin uygulanması kraliçe tarafından onaylanmıştır.

Ticaret hacminin genişlemesi ve bunun sonucunda gittikçe artan nakit ihtiyacı, Avrupa'nın para durumunda karışıklığa neden olmuştur. Krallar, soylular, şehirler birbirinden şekil ve ağırlık bakımından farklı madeni paralar çıkarmışlardır. Ortak bir para biriminin olmaması, para değişimi ile uğraşan kişilerin önemini bir kat daha artırıyordu. Ayrıca, kıymetli maden paraların ülke dışına çıkmasına kral ve soyluların koyduğu engel ve kısıtlamalar; madeni paranın ayarındaki gümüş ve altın oranının azaltılarak devalüasyon yapılması var olan sıkıntıların daha da artmasına neden oluyordu⁵.

İngiltere'de VIII. Henry'nin, Felemenk bankerlerden aldığı yüklü miktardaki borcu ödeyebilmek için İngiliz para biriminin altın oranını düşürmesi, hem iç hem de dış pazarda İngiliz parasının çok ciddi değer yitirmesiyle sonuçlanmıştır. İngiltere'de dolaşımda olan paralardan kıymetli maden oranı düşürülmüş paraların daha yoğun kullanıldığını fark eden kralın mali danışmanı Sir Thomas Gresham, kendi adıyla anılan meşhur yarasını geliştirmiştir⁶. Bu tür sıkıntılar ticareti zorlaştıran engeller oluşturmaya başlamıştır. Bu sıkıntıların önüne geçmek için de para birimlerinde bir standart oluşturulması ve dolaşımının kontrol altına alınması konusunda pek çok yeni fikirler ortaya atılmıştır. Amerika kıtasındaki değerli madenlerin de Avrupa'ya transfer edilmesiyle beraber, para konusu daha da bir önemli hale gelmiştir.

Para Konusunda Merkantilist Düşünceler

Ticaret hacminin önemli boyutlarda arttığı XIII. ve XVI. yüzyıllar arasında iktisadi doktrinlerdeki gelişmenin çok, ekonomik hayattaki canlanmanın çok gerisinde kalmıştır. Bu dönemde, fikirleri ekonomiye kesin bir biçimde yön

⁵ Rhiman A. Rotz, "The Lubeck Uprising of 1408 and the Decline of the Hanseatic League", *Proceedings of the American Philosophical Society*, C. 121, S. 1, Feb. 15, 1977, s. 22.

⁶ A. Roncaglia, *age.*, 474.

veren bir düşünür çıkmamıştır. Bununla birlikte, Amerika'dan gelen değerli madenlerin ekonomi üzerindeki etkileri, hızlı bir değişim gösteren iktisadi hayatın anlaşılması ve tahlil edilmesini gerekli kılmıştır. XV. yüzyıldaki iktisadi çalışmalar, ülke içerisindeki para miktarının arttırılabilmesi için ihracatın teşvik edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Değerli maden kaynaklarına sahip olmayan ülkelerin, madeni para elde edebilmelerin en önemli yolu, dış ticaret fazlasına dayalı bir politika yürütmeleri gerektiği görüşü hâkimdi. Merkantilist düşünürler, zenginlik ve para bolluğunun en önemli belirleyicisinin dış ticaret olduğunu vurgulamışlardır. Mun, Davenant, Petty ve Steuart haricindeki pek çok merkantilist düşünür servet ve para arasında bir fark görmemişlerdir. Serveti para bolluğu ile eş tutan bu yaygın görüş, merkantilist düşüncenin egemen olduğu dönemde, bir devletin mali gücünü, elinde bulundurduğu değerli maden miktarıyla ölçmekteydi. Kamu borçlanması kavramının henüz ortaya çıkmadığı o zamanlarda vergi sisteminin de yeterince gelişmemiş olması, ülke refahının doğal olarak para ve maden stoku ile özdeşleştiriliyordu. Böyle bir stok ihtiyacı konusunda Thomas Mun da benzer görüşte olmakla birlikte, duruma göre bu stokun gemi, tahıl ambarları, silah alımı ve üretim kredileri biçiminde kullanılabileceğini de savunmuştur. Bu yüzyıllar arasında ülkelerin para ve değerli maden stoku yapmasının önemine yapılan vurgu, olası bir savaş durumuna karşı silah ve paralı asker satın alma isteğinden kaynaklanmaktaydı. Dolu bir hazine, anında silah ve orduya çevrilebilecek bir kaynakken, boşalmış devlet hazinesi zayıflığın bir göstergesiydi.

Dolaşımdaki para miktarının artması, fiyatların yükselmesi ve ticaretin canlanmasına neden olmuştur. Merkantilist düşünürlerden hiç biri, dolaşımdaki para miktarı ile fiyatlar genel seviyesi arasındaki ilişkiyi net olarak açıklayamamış olsalar da en azından böyle bir ilişkinin varlığını kabul ediyorlardı. Bu yüzden ticaret hacminin artması için para miktarının da arttırılması gerektiğini savunuyorlardı. XVII. yüzyılın başlarında kan dolaşımını keşfedip vücut için önemini açıklayan William Harvey'in görüşlerinden etkilenerek, para dolaşımının da ticaret için benzer bir öneme sahip olduğunu vurguluyorlardı. John Law (1671-1729) bu görüşleri açıklarken, bir devletin zenginliğinin sahip olduğu para miktarına bağlı olduğunu ve ticaret hacminin de paranın miktar ve dolaşımına bağlı olarak genişleyeceğini ifade etmiştir. Ayrıca devletin, mevcut para stokunu muhafaza edebilmesi için sadece dış ticaret dengesinin yeterli olmayacağını, değerli madenlerin ve külçelerin ülke içinde tutulması gerektiğini ve ülke içindeki ticaret için de kâğıt para ihraç edilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Law bu düşüncelerinin uygulanması için de çaba göstermiş, Fransa'da kâğıt para ihraç edecek bir banka kurmuştur. Ama bu girişimi istediği sonucu

vermemiş, o dönemde sadece enflasyonun çok yüksek seviyelerde artış göstermesine yardımcı olmanın ötesine geçememiştir⁷.

XVII. yüzyılda önde gelen İngiliz düşünürlerinden Edward Misselden, para miktarındaki artışın ticaret hacmini de arttıracakını öne sürmüştür. Serbest ticaret konusundaki çalışmaları 1620-1624 yılları arasında, İngiltere ekonomisini sarsan kriz döneminde yayınlanmıştır. Misselden, paranın ticaret için hayati bir öneme sahip olduğunu belirtmiş; hatta klasik iktisatçıların güçlü para kuramıyla çelişecek şekilde, devletin dolaşımdaki paranın miktarını arttırabilmek için, paranın içerdiği değerli maden oranının düşürülerek değerinin azaltılmasını savunmuştur. Böyle bir para politikası izlenmesi durumunda, oluşacak para bolluğunun ve ticaretin canlanmasının, meydana gelebilecek fiyat artışlarının da sebep olabileceği riskleri fazlasıyla ortadan kaldıracakını iddia etmiştir.

Jakob Vanderlint para bolluğunun toplumu daha fazla tüketim yapmaya teşvik edeceğini ifade etmiştir. Dönemin bir başka düşünürü olan William Potter ise, benzer şekilde paranın mal tüketimini arttırdığı oranda değer kazanacağını çünkü bir ülkenin zenginliğinin sahip olduğu mal miktarıyla ölçüldüğünü belirtmiştir. Dolaşımdaki para miktarını da arttırmak için, arazi ve diğer taşınmaz mallar karşılığında piyasaya kâğıt para sürülmesini önermiştir. Sadece altın ve gümüşe endekli paranın, değerli madenlere yapay bir bağımlılığa sebep olacağını ifade etmiş, özellikle iç pazar için alternatif bir nakit sistemi olması gerektiğini vurgulamıştır⁸.

Merkantilist düşünürler, bir kısmı günümüze kadar gelen pek çok görüş ortaya koymuşlardır. Özellikle ülke içinde ekonomik ilişkilerin içeriği ve kredilerin genişletilme ve daraltılması üzerine sorunlar hala net bir çözüme kavuşmuş değildir. Günümüzün iktisat politikasında, iktisadi düşünce tarihinde geniş yer bulmuş konularla ilgili çalışmalar geniş yer tutmaktadır.

Para Üzerine Klasik Fikirlerin Ortaya Çıkışı: Dış Ticarete Kendiliğinden Düzen Fikri

Merkantilist düşünürlerden pek çoğu, zaman zaman bu düşüncenin geleneksel özünden farklı fikirler öne sürmüşlerdir. Fakat bunların hiç biri para konusundaki değişimleri Sir William Petty (1623-1687) kadar ön görememişlerdir. Petty, merkantilizmin ana ilkelerine bağlı kalmakla beraber, deneysel incelemelerden ve istatistiki verilerden faydalanarak merkantilizmin içinde barındırdığı bazı sabit fikirlerden kendini kurtarabilmiştir. Kendi dönemindeki pek çok iktisadi düşünür, ülke dışına

⁷ Eric Roll, *A History of Economic Thought*, 5. baskı, Clays Ltd, Leicester, 1992, s. 96-97.

⁸ V. Fuat Savaş, *İktisatın Tarihi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2007, s. 206.

para ihracının sıkı kontrol altında tutulmasını savunurken, Petty bu konuda hükümet engelleri olmadan, fazla paranın faiz karşılığı borç olarak verilmesini, paraya ihtiyaç olduğu dönemlerde de diğer ülkelerden kredi alınmasının son derece rasyonel olduğunu öne sürmüştür. Ayrıca dolaşımdaki para miktarının fiyatları etkileyeceğini de belirtmiştir. Ama Petty'nin daha çok üzerinde durduğu konu, madeni paralardaki değerli maden miktarındaki değişmelerin fiyatlar üzerindeki etkisi olmuştur.

Bir ülkenin ekonomik ve siyasi iktidarı, sahip olduğu değerli madenlere bağlıdır görüşüne ilk karşı çıkan düşünür David Hume olmuştur. David Hume'un görüşleri merkantilist fikirlerin İngiliz ekonomik düşüncesindeki etkinliğini sona erdirmiştir. Hume'un bulyonist (külçeci) düşüncenin sorun ve eksiklikleri konusunda yaptığı açıklamalar ve ülkeler arası para hareketlerinin kendiliğinden dengeye geleceği önermesi, kendisinden sonra gelen pek çok iktisatçı ve düşünür tarafından da dile getirilmiştir. John Locke, Sir Dudley North, Isaac Gervaise ve Jakaob Vanderlint gibi düşünürlerin çalışmalarında da ticari faaliyetlerin ve ülkeler arası para hareketlerinin kendiliğinden dengeye geleceği vurgusu sistemli bir şekilde yapılmışsa da bu konudaki en iyi analiz Hume tarafından yazılan "Siyasi Söylemler" (Political Discourses) adlı kitapta yer almıştır. Hume'un dile getirdiği ana fikir, ülkedeki para miktarının otomatik bir düzene tabi olduğu yönündedir. Bu yüzden Hume'a göre, hükümetlerin ticari denge sağlanması ve değerli maden ihracını kısıtlamak için alacağı önlemler istenilen sonucu vermeyecektir. Hatta aksine, hükümetler bu tür engelleri ortadan kaldırarak ekonomik gelişmeye katkı sağlayabilirler. İngiltere'de para stokunun azaldığı bir durumda doğal olarak meta fiyatları da düşecektir. Bu durumda yabancı tüccarlar için cazip hale gelen İngiliz mallarına olan talep artacak ve hem fiyatlar hem de para stoku diğer ülkelerdekine eşitleninceye kadar ihracat artışı gerçekleşecektir. Hume, ülkedeki para miktarı ve fiyatlar arasında karşılıklı ve dolaysız bir ilişki olduğu için dolaşımdaki para miktarında büyük dalgalanmalar olmayacağını öne sürmüştür⁹.

Hume'un görüşleri kendinden sonra gelen pek çok iktisatçı ve düşünür tarafından kabul görmüştür. "Ticaretin Esasları Üzerine Genel Bir Deneme" adlı 1755 tarihli çalışmasında Hume ile aynı dönemde yaşamış Richard Cantillon da uluslararası ticaret dengesinin otomatik olarak dengeye geleceğini detaylı bir şekilde açıklamıştır. Adam Smith'in otomatik denge mekanizması konusundaki görüşleri, Hume'un düşünceleriyle örtüşmektedir. Görüşlerindeki bu kadar benzeşmeye rağmen, Smith'in kitabında Hume'dan hiç bahsetmemesi ilginçtir. John Stuart Mill de, bu konuda Hume'un

⁹ David Hume, *Political Discourses*, Nabu Press, Charleston, 2011, s. 98-99.

görüşlerini genel olarak paylaşmakla birlikte, önemli bir noktaya açıklık getirmiştir. Ülkenin para hacmindeki genişleme, fiilen ülkedeki yerli ve yabancı tüm mallara olan talebi artırır. Bu talep fazlalığının sonucunda da yerli malların fiyatındaki yükselme yabancı alıcıları piyasadan uzaklaştırırken, yabancı (ithal) malların da yurt içi piyasaya akın etmesiyle, bir süre sonra kendiliğinden dengeye geleceğini savunmuştur¹⁰.

Adam Smith kendinden önceki düşünürlerin para konusundaki görüşlerinde önemli bir değişiklik yapmadan kabul etmiştir. Paraya duyulan ihtiyacın, işbölümündeki artışın doğal olarak mübadele miktarına yansımından kaynaklandığını ifade etmiştir. Smith, hem bir mübadele aracı hem de bir değer ölçüsü olarak tanımladığı paranın, mübadeleyi kolaylaştırmasının haricinde bir değer taşımadığını öne sürmüştür. Parayı da bir mal olarak kabul eden Smith'e göre, diğer mallar gibi para miktarının da ihtiyaca göre ayarlanması gerekmektedir. Smith özellikle iç pazarda kâğıt para kullanımının önemine vurgu yapmış ve böylelikle değerli maden paraların diğer ülkelerden yapılacak ithalatta kullanılabileceğini belirtmiştir¹¹. Bu da Smith'in kâğıt para kullanımının ekonomik aktiviteleri kolaylaştıracağı, ekonomik canlanmayı teşvik edeceği yönündeki çok önemli bir katkısı olmuştur.

David Ricardo'nun para konusundaki düşünceleri, genel olarak Adam Smith'in görüşleriyle örtüşür. Poliçe ve sözleşmelerle yapılan uluslararası ticaretin, dış ticaret dengesi ve mal fiyatları üzerine etkilerini detaylı bir şekilde araştırmıştır. Adam Smith gibi kâğıt paranın mümkün olduğunca madeni paraların yerine kullanılması gerektiğini savunmuştur ama 1810 yılında yayınlanan "Külçenin Yüksek Fiyatı" (The High Price of Bullion, a Proof of the Depreciation of Bank Notes) adlı çalışmasında iyi düzenlenmemiş bir kâğıt para sisteminin yol açabileceği sıkıntıları belirtmiştir. Bu yüzden kâğıt para miktarının, ülkenin sahip olduğu maden stokuna (özellikle de altın stokuna) göre ayarlanması gerektiğini ifade etmiştir. Ricardo da diğer klasik ekol düşünürleri gibi, bir mübadele aracı olan paranın değerinin de öncelikle arz ve talebe göre belirlendiğini ama diğer mallarda olduğu gibi altın ve gümüş üretim maliyetlerinin de paranın değerine etki ettiğini söylemiştir¹². Bu görüş kısmi karışıklıklara neden olsa da daha sonraki klasik iktisatçılar tarafından kabul görmüştür.

¹⁰ E. Roll, *age.*, s. 102-103.

¹¹ Adam Smith, *Wealth Of Nations*, Cosimo, New York, 2007, s. 18.

¹² David Ricardo, *On The Principles of Political Economy and Taxation*, Dent., London, 1962, s. 264.

Madeni para değerinin kendi üretim maliyetine göre şekillenmesi düşüncesi John Stuart Mill tarafından da ele alınmıştır. Mill, paranın değerinin, hem dolaşım hızı ve miktarı hem de üretim maliyeti tarafından belirlendiğini öne sürmüştür. Mill'e göre bu konuda paranın miktarı ve dolaşım hızı kısa sürede etkisini gösterirken, üretim maliyeti para arzını belirleyen ana faktör olan üretim maliyeti, paranın değerinin belirlenmesinde çok daha önceliklidir. Madeni para için geçerli olan bu düşünceler, değeri kadar altın karşılığı ayrılan kâğıt para için de geçerliliğini korumaktadır. Bu yüzden ister madeni para isterse de kâğıt para kullanılan bir sistemde, uzun dönemde altının üretim maliyeti, para biriminin değerini belirlemektedir.

Paranın Miktar Teorisi

Paranın önemi ve fiyatlar üzerindeki etkileri konusunda ön plana çıkmış ilk düşünür Jean Bodin'dir (1530-1596). "Malestroit'e cevap" adlı 1568 yılındaki çalışmasında, XVI. yüzyıldaki fiyat artışlarının nedenlerini açıklaması, döneminin çok ilerisinde bir analizdir. Fiyatlardaki artışın; altın ve gümüş bolluğunun, ortaya çıkan darlıkların ve paradaki altın/gümüş oranının azaltılmasının sonucu gerçekleştiğini öne sürmüştür¹³. Görüşlerini, Fransa'daki altın stokunun farklı seviyelerde olduğu dönemlerdeki fiyatları karşılaştırıp tarihsel bir analizle desteklemiş ve kendisinden sonra gelen iktisatçılara sağlam bir teorik çerçeve sunmuştur.

Miktar teorisini ilk kez formüle eden ise John Locke'tur. Locke, para da dâhil olmak üzere bütün malların değerinin, arz ve talep ilişkisi tarafından belirlendiğini savunur. Fiyatlardaki değişim de, para miktarı sabitken, arz ve talep ilişkisinin bir sonucudur. Ama ticaret hacmi sabitken, para miktarındaki bir artış, doğrudan fiyatları arttırır. Locke, para miktarının belirlenmesi konusunda, dolaşım biçiminin (madeni paranın el değiştirme sıklığı) de dikkate alınması gerektiğini vurgulamıştır. Cantillon, Vanderlint ve Hume'un miktar teorisinin bu ilk versiyonuna yaptıkları katkılar ise çok yüzeyseldir. Cantillon maden ocaklarının işletilmesiyle ortaya çıkan para miktarındaki artışın, başta maden işletmecileri olmak üzere gelirleri arttıracığını, bunun da fiyat artışlarıyla sonuçlanacağını belirtmiştir. Fiyatlardaki artış ise, üretimin üzerinde olumsuz bir etkiye neden olurken, ithalatı arttıracak ve bu da ülke sanayiinin gelişmemesini beraberinde getirecektir¹⁴.

Paranın miktar teorisinin ilk versiyonları bile, madeni paranın temel mübadele aracı olduğu dönemlerde şekillenmiştir. Zaman içerisinde önce

¹³Jean Bodin, *Response to the Paradoxes of Malestroit (Primary Sources in Political Thought)*, Thoemmes Press, Bristol, 1997, s. 53-55.

¹⁴E. Roll, *age.*, s.97-98.

kâğıt para, XIX. yüzyılın ortalarından sonra da banka kredisi madeni paranın yerini almaya başlamıştır. Bu gelişmeler miktar teorisinin uygulama aşamasındaki etkilerinin fark edilmesini güçleştirse de, ana prensip aynen geçerliliğini devam ettirmiştir. Ülke içinde dolaşımdaki para biriminin, belirli bir miktarda altın ve gümüş gibi değerli madenlere endekslediği bir sitem, 1930-1940 yıllarına kadar hemen hemen bütün ülkelerde genel kabul görüyordu. Bu dönemde uluslararası iktisadi sistemde ortaya çıkan düzensizlikler ve pek çok ülkenin sahip olduğu altın miktarının üstünde paraya gereksinim duymaları bu altın standardı sisteminin terk edilmesine neden olmuştur. Miktar teorisi, fiyatlar ile ülkedeki altın ve gümüş miktarı arasında dolaysız bir ilişki olduğunu iddia etmez; ancak banknot ihraç etmek ya da kredi vermek ülkedeki altın miktarına bağlı olduğu için, madeni paranın teorisinin içleyebilmesinde önemli bir rolü olduğunu savunur. Ama zaman içerisinde, dolaşımdaki paranın çok küçük bir kısmını madeni paralar oluştururken, kâğıt para ve krediler ön plana çıkmıştır.

Sonraki iktisatçılar, içerik olarak daha karmaşık hale gelen miktar teorisini, kolay anlaşılabilir hale getirmek için çalışmışlardır. Montesquieu ve Sir John Lubbock'un da daha önce kullandığı yöntemle, basit matematiksel formüllerle bu soruna kısmi çözüm getirmişlerdir. Irving Fisher da miktar teorisini açıklarken matematikten destek alarak, bilinen haline getirmiştir.

$P=(MV+M'V)/T$, formülde P fiyatlar genel seviyesini, M madeni para miktarını, V madeni paranın dolaşım hızı, M' banka mevduatı miktarını, V' banka mevduatının dolaşım hızını, T de ticaret hacmini simgelemektedir. Bu formül, banka kredisini de içeren dolaşımdaki para miktarı, belirli bir dönemde el değiştirdiği oranda artış gösterecek ve bu sürede gerçekleşen ticari işlem sayısına bölüldüğünde nihai fiyat belirlenecektir. Doğal olarak bu işlemin sonucunda bir sayı ortaya çıkacak ve farklı zamanlarda elde edilen sonuçlara göre fiyat seviyesinde meydana gelen değişimlerin kıyaslanmasını kolaylaştıracaktır.

Paranın miktar teorisi bütün iktisatçılar tarafından kabul görmemiştir. Öncelikle teorisinin kesin bir netlik sergilemediği, formüldeki tüm bileşenlerin bağımsız bir değişken olmaktan ziyade, karşılıklı ilişkiler içinde birbirlerini etkileyen bağımlı değişkenler olduğuna yönelik eleştiriler getirilmiştir. Ayrıca Othmar Spann da para miktarının iki kat arttığı bir durumda, tüm mallara yönelik talebin de aynı oranda artması gerektiği varsayımının gerçeklerle örtüşmediğini; çünkü önceden kestirilemeyen şart ve

gelişmelerin üretim biçimi ve para talebi üzerinde çok farklı etkileri olabileceğini öne sürmüştür¹⁵.

Miktar teorisini savunan düşünürler, XIX. yüzyılın son çeyreğindeki genel durgunluğu ve XX. yüzyılın ilk yirmi yılındaki yükselişi açıklama konusunda sıkıntı yaşamışlardır. Fiyatlardaki dalgalanmaları önce altın üretiminin azalmasıyla, daha sonra ise XX. yüzyılın başında yeni altın madenlerinin keşfedilmesiyle ilişkilendirmişlerdir. İsveçli Gustav Cassel (1866-1945) de fiyat değişmelerini açıklamak için miktar teorisini kullanan iktisatçılardandır. Bu konudaki çalışmalarında fiyat istikrarın sağlanabilmesi için, dünyada var olan altın miktarının her sene aşman %3'ünün sübvansede edilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Bu oranın dışındaki bir altın miktarı değişimi direk fiyat dalgalanmalarıyla sonuçlanacaktır¹⁶.

James Laurence Laughlin (1850-1933) ise, miktar teorisine karşı çıkan iktisatçılardandır. 1865-1896 yılları arasındaki fiyat düşüşlerini, o dönemde görülen büyük üretim artışlarına bağlamıştır. Laughlin'e göre daha sonraki dönemde ortaya çıkan fiyat artışlarının nedeni ise, artan mal stoklarının neden olduğu kredi bolluğudur. Ticaret hacmi genişledikçe, beraberinde mübadele araçlarında da bir artış meydana gelir. Bu yüzden dolaşımdaki para veya mübadele araçları sayısındaki artışın, fiyatlarda da değişmeye neden olacağını düşünmek doğru değildir. Paranın hem ortaya çıkışı hem de içeriği bakımından birbirinden çok farklı görüşler varken, çok kesin ve net bir açıklaması yoktur.

Spann "İktisat Tarihi" adlı kitabında klasik iktisatçıların bir mübadele aracı olan paranın bu özelliğinden kaynaklı bir kullanım değeri olduğunu, içerdiği altın ve gümüş miktarı kadar da bir mübadele değeri olduğunu ifade ettiklerini yazmıştır. Klasiklere göre herkes tarafından kabul gören paranın, değişime konu olan tüm mallar gibi bir değere sahip olduğunu belirtmişlerdir. Avusturya Okulu ve Alman Tarihçi Okulu ise, devlet tarafından bir değişim aracı olarak kabul edilen paranın değerini hukuki bir olgu olarak ele alır¹⁷.

John Maynard Keynes "Para Üzerine Bir Deneme" (1930) ve "Genel Teori" (1936) adlı çalışmalarında, paranın diğer mallardan farklı olduğunu ve kendine özgü özellikleri olduğunu belirtmiştir. Keynes'e göre, diğer malların miktarı üretimlerinde kullanılan emek ve sermaye tarafından

¹⁵ O. Spann, *age.*, s. 144.

¹⁶ M. James Holmes, "The Purchasing-Power-Parity Theory: In Defense of Gustav Cassel as a Modern Theorist", *Journal of Political Economy*, C. 75, S. 5, (Oct. 1967), University of Chicago Press, s. 689.

¹⁷ O. Spann, *age.*, s. 86-92.

belirlenirken, para için böyle bir şey söz konusu değildir. Elbette para miktarının artırılması da mümkündür ama bu artışın ne oranda gerçekleşeceği tamamen devlet otoritesinin inisiyatifindedir. Bu artış, kesinlikle diğer mallarda olduğu gibi, satış fiyatı ve üretim maliyeti tarafından belirlenmez. Ayrıca diğer malların değişim değerlerinde bir dalgalanma olduğu zaman bu mallar çoğunlukla başka mallarla ikame edilebilirken, bir değişim aracı olarak paranın ikamesi yoktur ve diğer mallardan çok daha yüksek bir hareketliliğe sahiptir. Keynes'e göre paranın asıl önemi bugünkü değerlerle, gelecekteki değerler arasında bir köprü görevi görmesinde yatmaktadır. Keynes, Fisher'ın miktar teorisine kısmen katılmaktadır, çünkü para talebi ayrıca, emek ücretleri ve üretimde azalan verimler gibi farklı bileşenler tarafından da çok ciddi bir şekilde etkilenmektedir. Bu tür faktörleri göz ardı ederek oluşturulan basit formülün gerçeği açıklamaktan uzak, yüzeysel bir model olduğunu öne sürmüştür. Keynes'e göre uzun dönemde, para miktarındaki değişimler fiyatları etkilemez, fiyatların ve ücretlerin doğal seyri yükselme eğilimindedir. Para miktarındaki bir azalma fiyat ve ücret seviyesinde tesadüfi bir düşüşe neden olursa, borç yükünde meydana gelen artışa, uzun dönemde müdahale edilmediğinde daha büyük sıkıntılara neden olur. Hükümet deflasyonun önüne geçmek için, borçlulara destek amaçlı yasalar çıkarmak, para biriminin değiştirilmesi gibi önlemlere başvurur. Keynes'in paranın ekonomik hayattaki rolü, faiz ve ücretlere etkisi konusundaki çalışmaları, klasik ekolün görüşlerini temelinden sarsmıştır. Ayrıca, ekonomik krizlerin, ücret düzeyinin yükseltilmesi zorunluluğunu ortadan kaldıracak ve faiz oranlarını, sermayenin yatırıma yönelmesini engellemeyecek düşük bir seviyede kalmasına neden olacak, bir tür denetimli enflasyonla aşılabileceğini öne sürmüştür¹⁸.

Kâğıt Para, Kredi ve Bankacılık

Hollandalıların XV. ve XVI. yüzyıllarda, ekonomik alanda elde ettikleri başarıları, pek çok İngiliz tüccar ve düşünür de yakından takip ediyordu. Hollanda'daki bu refahın nedeni olarak İngiltere'de o dönem olmayan bankacılık faaliyeti olduğunu kabul ettiler. Bu yüzden, XVII. yüzyıl düşünürlerinden William Petty ve Dudley North İngiltere'de kredi verecek bir bankanın açılması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Bu düşünürler, kurulacak bankanın tam olarak hangi işlevleri üstlenmesi gerektiği konusunda net değildiler. North, bankanın temel işlevinin hükümete borç vermek olması

¹⁸ John M. Keynes, *Genel Teori: İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*, çev. Uğur S. Akalın, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008, s. 208.

gerektiğini savunuyordu ve ilk İngiliz bankası da bu amaçla kurulmuştu¹⁹. Bu dönemde faaliyet gösteren bankalarda, gerektiğinde faiz karşılığında borç verilebilecek madeni paralar toplanıyordu. XVII. yüzyılda Avrupa’da, banknot ihracı ve ticari kredi kavramları bilinmiyordu.

Amsterdam ve Hamburg’da bulunan bankalar, çeşitli madeni paraların, genel kabul görmüş standart değeri olan paralarla değiştirildiği yerlerdi. O dönemlerde Avrupa’da dolaşımda birbirinden farklı pek çok madeni para türü vardı ve bazı madeni paraların ihraç edildiği ülkelerin ayar ve ağırlık standardının dışında olması nedeniyle ticarete ciddi sıkıntılar yaşanıyordu. Amsterdam ve Hamburg şehirlerindeki ticaret hacminin artması, doğal olarak bu şehirleri para değiş tokuşunun yapıldığı merkezler haline getirdi. Buradaki bankalar, kendilerine getirilen madeni paraları ağırlık ve ayarlarına göre diğer madeni paralara veya mevduat sertifikalarına çeviriyorlardı. Bu tür bankalar, kendilerine ait bir sermayeye muhtaç değillerdi, zaten ellerindeki bir değeri, karşılığı olan başka bir değerle değiştirmekte ve yaptıkları bu aracılık karşılığında bir hizmet bedeli almaktaydılar. Amsterdam Bankası 1606 yılında kurulduğunda, tüccarların buraya yatırdıkları paraları diledikleri zaman çekebileceklerinin de güvencesini vermişti. Banka düzeni, belirli bir miktarın üzerindeki paraların, yapılan ticaret sonucunda başka firmalara aktarılmasında, banka üzerinden bir hesap nakli şeklinde işliyor ve bu işlemde bir komisyon alınıyordu. Daha sonra bu yolla yapılan para transferleri “banka parası” olarak adlandırılmıştır. Bankalar, uymak zorunda oldukları yasalar gereği yatırılan paranın tamamını elinde bulundurmakla yükümlüydüler²⁰. Ama zaman içinde bu yasa sıklıkla çiğnenmiştir.

Özellikle mevduat toplamak ve yatırılan bu mevduatları müşterilerine borç olarak vermek amacıyla Kuzey İtalya ticaret şehirlerinden Venedik’te XIV. yüzyıldan itibaren organize olan bankalar kurulmuştu. Venedik yasalarına göre, bu bankalar mevduat sahiplerine karşı bir teminat olarak madeni para bulundurmak zorundaydılar. XV. ve XVI. yüzyılda vatandaşların mevduatlarını kabul etmek ve bunları başta hükümet olmak üzere isteyenlere borç vermek ve devletin izniyle banknot ihraç etmek için resmi bankalar da kurulmuştur.

İngiltere Bankası 1694 yılında kurulduğu zaman devlet borçlarının finansmanı için bir piyasa oluşturacağı düşünülmüştü. Banka topladığı

¹⁹ Dudley North, *Discourses Upon Trade: Principally Directed to the Cases of the Interest, Coyne, Clipping, Increase of Money*, Leopold Classic Library, 2015, s. 27.

²⁰ J. G. Van Dillen, “The Bank of Amsterdam”, *History of The Principal Public Banks*, Frank Cass & Co Ltd, London, 1964, s. 82.

mevduatları doğrudan devlete borç veriyordu. Mali açıdan bir karamsarlığın sürdüğü bu dönemde 1688 yılında eşyle birlikte İngiltere tahtına Hollanda Cumhurbaşkanı William'ın geçmesi, halkın büyük çoğunluğunda var olan hoşnutsuzluğu daha da arttırmıştı. İngiltere Bankası, devlet onaylı ilk resmi banka olmasına rağmen, bireysel bankacılıkta İngiltere ve İskoçya'daki bazı kuyumcular faiz karşılığı borç verme işlemini gerçekleştirmekteydiler. Bu kuyumcuların paranın ödenmesinde gösterdikleri kolaylık, ödedikleri faizler ve sağladıkları güven o kadar üst düzeydeydi ki, kraliyet ailesi de dâhil pek çok tanınmış kişi bu kuyumculardan borç almışlardır. Kuyumcuların yerine getirdiği banka hizmetlerinin genişlemesi, verdikleri mevduat senetlerinin tüm mali işlemlerde para yerine sayılmasını da beraberinde getirmiştir. Bankaya veya senet sahibine duyulan güven zedelenmediği sürece, bu mevduat senetleri toplumda para yerine kabul görmüştür²¹. Bu özel bankaların para ihraç etmeye başlaması ile birlikte 1781 yılında çek defterleri kullanılmaya başlandı. Özel bankaların banknot ihraç etmesi son derece sıradan bir hale geldiğinde kraliçe Anne, pek çok özel bankanın kapanmasına neden olsa da yürürlükteki mevzuatı iptal etmiştir. “İngiltere Bankasının” kurulması kamu maliyesini güçlendirdiyse de, uzun dönemde para ve kredi uygulamaları enflasyona neden olmuştur. Madeni para oluşturmak için külçelerin ortadan kalkmasıyla darphane kapatılmıştır. Paranın devalüe edilmesi fikrinin yaygın olduğu dönemde, John Locke bu düşünceye karşı çıkmış, “Faizin Düşürülmesinin ve Paranın Değerinin Yükseltilmesinin Sonuçları Hakkında Bazı Düşünceler” adlı çalışmasında sağlam para politikası izlenmesi gerektiğini öne sürmüştür. Locke devalüasyonun, insanların gelir ve mallarının değerini düşürdüğünü vurgulayarak karşı çıkmıştır. Hükümetin görevlerinden bir tanesinin de sözleşmelere uyulmasını sağlamak olduğunu ifade eden Locke, devalüasyonu borçlunun sözleşmedekinden daha az para ödeyerek alacaklıyı mağdur etmesi olarak yorumladığı için, hükümete duyulan güveni sarsacak olumsuz bir karar olarak ele alır²². Locke'un düşünceleri, özellikle hükümet üzerinde önemli etkisi olan aristokratlar tarafından da destek görmüştür. Tam bu dönemde İngiltere'de bir deflasyon süreci başlamış ve devalüasyonu destekleyenlerin ön gördükleri sıkıntılar gerçekleşmemiştir. Fakat bu politikanın uygulanmasının sonuçları net olarak anlaşılamamıştır çünkü çok

²¹ R. D. Richards, “The First Fifty Years of The Bank of England (1694-1744)”, *History of The Principal Public Banks*, (Collected by J. G. Van Dillen), Frank Cass & Co Ltd, London, 1964, s. 205-206.

²² John Locke, “Some Considerations on The Consequences of The Lowering of Interest, and raising The Value of The Money”, *Locke on Money*, ed. P. H. Kelly, C. 2, Clarendon Press, Oxford, 1991, s. 45-47.

kısa bir süre sonra meydana gelen sömürge girişimlerinin neden olduğu spekülasyon akımı hem İngiltere hem de Fransa'da etkili olmuş ve 1720 yılında her iki ülkede de birer banka krizi ile sonuçlanmıştır.

Özellikle Fransa'da spekülasyon ve enflasyonun hemen ardından meydana gelen mali krizlerin yaşandığı bu dönemde John Law'un (1671-1729) düşünceleri öne çıkmıştır. İskoçya'da bankacılığın kurucularından olan kuyumcu bir bankerin oğlu olan Law, aile geleneğinin ve eserlerinin de etkisiyle ekonomi alanında bir otorite olarak kabul görmüştür. Kişisel düşünceleri İngiltere ve İskoçya'da kabul görmemiştir, hatta bir ölümle sonuçlanan düello yüzünden İngiltere'yi terk edip kıta Avrupa'sında yaşamak zorunda kalmıştır. Fransa'da XIV. Louis döneminde ortaya çıkan mali sorunlar, Law'un fikirlerinin çok kısa bir zaman diliminde ön plana çıkmasına ve uygulanmasına neden olmuştur. Law'un 1705'te yayınlanan "Para ve Ticaret Üzerine Düşünceler ve Ülkeye Para Arz Etmeyle İlgili Bir Teklif" çalışmasında, Darien seferinin başarısızlığa uğramasının İskoçya'da neden olduğu mali sıkıntıların üzerinde durmuş ve çözüm önerileri getirmiştir. Yazdıkları İskoçya'da fazla itibar görmemişse de, 1716'da Fransa'da uygulanan politikaların özünü oluşturduğu için önemlidir. Law, serveti para ile özdeşleştiren geleneksel merkantilist düşünceye şiddetle karşı çıkar. Ona göre, maddi servet ticaretle elde edilir; hem ticaret hem de diğer hizmetler para miktarına bağlıdır. Ayrıca kredi de paranın gerçekleştirebildiği bütün faaliyetleri yerine getirebilme özelliğine sahiptir. Madeni paranın arttırılmasına gerek kalmadan sadece bankaların devreye girmesiyle kredi hacmi genişler. Bu amaçla, bankalar arazi karşılığında banknot ihraç etmeli ve bu işlemler sıkı bir devlet denetimine tabi olmalıdır. Law, değerli madenlerin fiyatlarındaki dalgalanmalara nazaran çok daha istikrarlı olan arazi fiyatlarına endeksli banknot ihracının ticareti ve ekonomiyi canlandıracağını savunmuştur. İyimserlik dolu bu "masalvari" iktisadi düşüncelere sahip olan Law, hayatını genellikle mali spekülasyon ve kumarla kazanılmış paralarla lüks içinde geçirmiştir. XIV. Louis'nin ölümünden sonra Fransa'nın içine düştüğü mali kriz o kadar büyüktü ki, ulusal bir iflasın kaçınılmaz olduğu düşüncesi hâkimdi. Law, krallığa vekâleten, kişisel bir dostu olan Orlean Dükü atandığında, mali krizi hafifletebilecek görüşlerini paylaşmıştır. Vekil kral, mali danışmanlarının itirazına rağmen Law'un çözüm önerilerini kabul etti. Çözümün ilk adımında, La Banque Generale adını taşıyan ve bizzat Law'un yönetiminde olan bir bankanın kurulması hayata geçirildi. Bankanın kuruluş sermayesi, bedeli dört taksitte ödenecek olan hisse senetlerinden oluşuyordu. Taksitlerden biri madeni para olarak, diğerleri ise değerini nerdeyse tamamen yitirmiş olan devlet kâğıt paraları ile ödenecekti. Banka banknot

ihraç etme hakkını elinde bulunduracaktı ki bu noktaya kadar plan başarılı bir şekilde uygulandı. Bankanın, hükümet banknotlarını sermaye olarak kabul etmesi, devletin saygınlığı ve itibarını arttırdı. Bankanın kendi banknotları ise, sabit oranda bir madeni para karşılığa dayandığı için mübadele aracı olarak büyük ilgi gördü. Bu banknotların ülke genelinde sanayiciler arasındaki işlemlerde kullanılması, bir kararname ile vergi tahsilatında da kabul edilmesi, banknotlara olan talebi o kadar arttırmıştır ki emisyonlar birbirini takip etmiştir. Law da talep olduğu ve genel güven de devam ettiği sürece kâğıt para ihracının limitsizce arttırılmasının önünde bir engel olmadığını savunmuştur. Kâğıt para miktarının ihtiyacın üzerinde olmasının herhangi bir sıkıntı yaratacağı konusunda endişe duymamıştır²³.

Banka girişimi başarılı olduğu için kral vekilinin güvenini kazanan Law'un, programının diğer aşamalarının yürürlüğe girmesi konusunda izin alması zor olmamıştır. O dönemde ehliyetsiz bir spekülâtörün idaresi altında olan Louisiana ticaret bölgesindeki "Mississippi Şirketi" yeterince kazanç sağlayamadığı için, Law'a devredildi. Law, 1717'de "Batı Şirketi" olarak da adlandırılan ve sermayesinin yarısının madeni para ile diğer yarısının da devlet tahvilleriyle ödenecek olan bir şirket kurdu. Bu şirket girişimi, toplum tarafından bankada gördüğü itibarı görmeyince, doğal olarak hisse senetlerinin fiyatı aşağı düştü. Durumu kontrol altına almak isteyen Law, artık La Banque Royale adıyla resmi devlet bankası haline gelen bankanın yöneticisi olarak, hisse senetlerinin kral tarafından garanti edilmiş banknotlarla denk olduğunu deklare etti. Bu açıklama anında hisse senetleri üzerinde olumlu etkilerini gösterdi ve hisse senetlerinin borsa rayıçları itibari değerlerinin üstünde gerçekleşti. Law 1719'da kendi yönetiminde olan Batı Şirketinin adını Hindistan Şirketi olarak değiştirip dış ticaretle ilgilenen bütün şirketleri bu çatı altında toplamaya çalışmıştır. İhraç edilen hisse senetlerinin dudak uçuklatan fiyatlardan kapışılması, hem Law'un şahsına duyulan güvenden, hem de Hindistan Şirketinin giderek artan gücünden kaynaklanmaktaydı. Banka bu yüzden ortaya çıkan fiyat artışlarının gerektirdiği para ihtiyacını karşılamak için yeni kâğıt para ihraç etti. Sonunda bazı sermayedarlar, bu şirketin elde ettiği kazancın, iyice yükselen hisse senedi fiyatlarıyla birlikte temettü gelirlerini ödemeye yetmeyeceğini düşünerek, sahip oldukları senetleri ellerinden çıkardılar. Law, Fransız mali sistemindeki tek adam otoritesinin ayrıcalıklarından yararlanarak, hisse senedi fiyatlarının düşüşünü ve değerli madenler ve eşya fiyatlarının yükselmesini önleyecek tedbirler yürürlüğe koymuştur. Hisse senetlerine %40 temettü verileceğini açıklamış ve ayrıca elmas kullanımıyla altın ve

²³ E. Roll, *age.*, s. 101.

gümüş tabak üretimini yasaklamıştır. Bu önlemlere rağmen hisse senedi fiyatlarındaki düşüş engellenemeyince Law daha radikal adımlar atma gereği duydu. Kendi kurduğu bankaya farklı ticaret şirketlerinin hisse senetlerini sabit bir fiyattan alıp satma emri verdi. Alış ve satış bedelleri bankanın kendi banknotlarıyla gerçekleştirilecekti. Başta sadece şirketlere karşı duyulan güvensizlik, daha sonrasında banka ve kâğıt paraya da duyulan güveni sarstı. Law Fransa'dan ayrılmak zorunda kaldı, değer yitiren banknotlar da daha ancak yarısı ödenebilmiş toplam Fransız borçlarının üzerine ek yük binmesiyle sonuçlandı. Fransız maliyesindeki bu kötü yönetim, bütün suçlamaların Law'a yönelmesine neden oldu²⁴. Aslında Law'un planı objektif ve bütüncül bir şekilde değerlendirildiğinde, oldukça etkili olarak kabul edilebilir. Fakat iki önemli hata, bu görece etkili planın işleyişinde sorunlar meydana getirdi. İlki Law'un para miktarını sınırsız bir şekilde arttırılabileceği yönündeki yanlış düşüncesi, ikincisi de kurduğu bankaya itibarı düşmüş hisse senetlerini sabit bir fiyat üzerinden alma emri vermesidir. Özellikle ikinci hata yapılmıyorsa, banka kurtarılmış ve Fransız kredi mekanizması sarsılmamış olacaktı. Law'un dört yıl süren "Mississippi Projesi" deneyimi, finans tarihinin önemli bir mihenk taşıdır.

John Law'un bazı iktisadi düşüncelerinin yanlışlığı Fransa'daki acı deneyimlerle kanıtlandığı gibi, aynı dönemde İngiltere de benzer sıkıntılarla yüzleşmişti. 1711 yılında devlet borçlarını azaltıp, İngiltere'nin dış ticaretini arttırmak için "Güney Denizi Şirketi" kuruldu. Bu şirket, Güney Amerika ve Pasifik adalarında sahip olacağı ticari ayrıcalıklara karşılık, İngiltere hükümetine birkaç milyon sterlin ödemeyi taahhüt etmiş, hükümet de bu parayı borçların ödemesinde kullanmayı planlamıştır. Hükümete verilecek olan para da şirket hisselerinin satışından elde edilecekti. Bu plan, İspanya ile anlaşmazlığa yol açmasına rağmen, ilk aşaması başarıyla gerçekleşti ve bu gelişmeden mutlu olan ilgililer, yetkili memurlarla daha iddialı projelere giriştiler. Bu yeni anlaşmaya göre, "Güney Denizi Şirketi" miktarı elli bir milyon sterlini aşan borçları devralacak, buna karşılık yıllık %5 oranında bir komisyon alacaktı. Bu plana göre şirket yöneticileri, devlete borç verenleri, ellerindeki tahvilleri şirketin hisse senetleriyle değiştirmeye teşvik etmeye çalışacaklardı. Devlet tahvillerini ellerinde bulunduranlar, Fransa'da John Law'un yaptığı girişimlere duyulan güvenden de cesaret alarak, hiç tereddüt etmeden ellerindeki tahvilleri, hisse senetleriyle değiştirdiler. Bunun sonucunda, hisse senetlerinin borsa rayiç değerleri hızla yükseldi. Bu aşırı yükseliş, başka şirketleri de benzer uygulamalara yönelmeye itmiş,

²⁴ Henry W. Spiegel, *The Growth of Economic Thought: Great Economists in Perspective*, Prentice Hall Inc, New Jersey, 1971, s. 176.

spekülasyonu arttırmıştır. Fransa'daki panik haberlerinin İngiltere'ye ulaşmasıyla, bir anda duyulan güven tersine dönmüş ve hisse senedi fiyatları yükselişle kıyaslanamayacak bir hızla aşırı bir değer kaybına uğramıştır. Bu düşüş sadece “Güney Denizi Şirketi” hisseleriyle sınırlı kalmamış, İngiltere bankası ve Doğu Hint Şirketi hisselerini de dibe çekmiştir. Bu gelişmeler üzerine harekete geçen İngiliz parlamentosu şirket hakkında soruşturma başlatmış ve bu soruşturmanın sonucunda hile ve rüşvet yaptıkları belirlenen yöneticiler tutuklanmıştır²⁵. Devlet tahvillerini şirket hisseleriyle değiştiren kişiler, hükümetten kayıplarının telafi edilmesini istediler. Kayıplarının tamamı olmasa da bir kısmı devlet tarafından karşılandı.

Bu iki kötü deneyimin bir sonucu olarak dönemin muhafazakâr iktisatçıları, kâğıt para ve banka kredisine karşı mesafeli bir duruş sergilemişlerdir. Bu dönemde, para ve kredi konusunda özellikle banka işlemleri ve hükümet kontrolleri ile ilgili önemli tartışmalar yaşanmıştır. Para ve bankacılık üzerine düşüncelerin tam net olmadığı bir dönemde, bankaların neden ve nasıl işlemlerde bulunmalarına yönelik herkesin belirgin bir fikri olması durumuna, bu tür tartışma ve fikir ayrılıklarının ortadan kalkacağına inanan David Ricardo, modern bankacılığın esas işlevi ve yöntemlerini açıklamaya çalıştı. “Ekonomik ve Güvenli Bir Para Birimi İçin Öneriler” adlı çalışmasında, modern bankacılığın temellerini açıklamayı amaçladı. Ricardo'ya göre bankaların topluma yapacağı katkı, kendi sermayelerinin yanında başka sermayedarların sermayesini de kullandıkları oranda artacaktır. Bu şekilde kullanılacak ilave paralar, mevduat kabulü ve banknot ihraçları yoluyla temin edilir. Bu paraların büyük çoğunluğu, güvenilir olduğu düşünülen kişilere, genellikle ticari girişimlerde bulunmak için borç verilir. Küçük bir kısmı da mevduat sahibinin parasını geri çekme ihtimaline karşı bankada hazır bulundurulur. Banka borç verdiği para karşılığında faiz alır. Bir miktar mevduatla birlikte bankanın ana sermayesinden belirli bir kısmı da kısa sürede mevduata çevrilebilecek olan devlet tahvillerine ya da çok sağlam başka tahvillere yatırılır. Ricardo'ya göre bankaların diğer önemli rolü de birbirinden farklı şehir ve ülkelerde bulunan tüccarlar arasındaki ödemelerin daha kolay ve çabuk gerçekleşmesini sağlamaktır. Ricardo'nun döneminde çek hesapları önemli bir gelişim göstermese de bankaların ödeme işlemlerinde yoğun olarak kullanılıyordu. Ricardo, bankaların ellerinde bulundurdukları hazine bonusu ve değerli madenleri teminat olarak gösterip, banknot ihraç edebileceklerini savunmuştur. Hazine bonolarında yapılacak emisyon, sadece hükümete para

²⁵ F. V. Savaş, *age.*, s. 199.

sağlamakla kalmaz ayrıca bankalara da dolaşımdaki para miktarını arttırma olanağı verir²⁶. Bankaların kazançları, kişilere veya devletlere verdikleri borçlardan elde ettikleri faizlerden, ticari ve sınai firmalara yaptıkları yatırımlardan elde ettikleri gelirlerden ve verdikleri hizmetler karşılığında aldıkları ücretlerden oluşmaktadır. Bankalar bu gelirleri ile masraflarını karşılayıp yatırılan mevduatlara faiz verir ve hisse senedi sahiplerine de temettü dağıtır. Ricardo'nun bankacılık üzerine yazdıkları, dönemdeki bankacılığın muhafazakar düşüncelerini yansıtmaktadır. Bu dönemde bankacılık sektöründe yaşanan iki önemli gelişme bu muhafazakar düşüncelerin oluşmasında etkili olmuştur. İlki, Ricardo'nun para konusundaki düşüncelerini açıklamak için kısaca değinilmiş olan "Külçeci (Bullionist)" görüşleri savunanlarla eleştirenler arasındaki mücadeledir. XVIII. yüzyılın sonunda ve XIX. yüzyılın başında gerçekleşen bu tartışmaların yaşandığı dönemdeki belirsizlik bankacılık sektöründe sıkıntılara neden olmuştu. İngiltere'de madeni parayla ödemeler kaldırılmış, kambiyo rayiçlerinin düzensiz ve dalgalı bir seyir izlemesi oldukça sıradan hale gelmiş ve hükümetin İngiltere Bankasından aldığı borç miktarının sürekli artış göstermesi, bu belirsizliği iyice arttırmıştır. Tam da bu dönemde kâğıt paranın ne şekilde kontrol altına alınması gerektiği konusu, ayrı bir tartışma konusu olarak ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda, Ricardo, Whatley, Malthus ve Thornton külçeciliği savunan düşünürler olarak öne çıkmışlardır. Bu düşünürlere göre, gereğinden fazla banknot ihraç edilmesi, paranın değerinin sürekli olarak düşmesine neden olmaktadır. Özellikle Ricardo'nun yazdığı "Külçe Komitesi" raporunda, ödemelerin madeni parayla yapılması uygulamasına geri dönülmesi gerektiğine vurgu yapılmış, madeni para ile banknot değeri arasındaki farkın, fazladan ihraç edilen kâğıt para miktarından kaynaklandığı savunulmuştur. Külçeci anlayışı eleştiren ve karşı külçeci olarak anılan grupta yer alan Nicholas Vansitard, Bosanquet ve Trotter ise çalışmalarında, İngiltere Bankasının istatistiki verilerine dayanarak, madeni paraların kâğıt para karşısında değer kazandığı dönemlerde para ihracının artış göstermediğini ve İngiltere Bankasının yabancı ülkelere yüklü miktarda madeni para ödemesinde bulunduğu yıllarda da madeni paranın kâğıt para karşısında daha değerli olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu iddialardan destek alan külçecilik karşıtı düşünürler, kâğıt paranın değerinin düşmesinin emisyon fazlalığından kaynaklandığı fikrini reddetmişlerdir. Onlara göre, bir bankanın ihraç edebileceği kâğıt para miktarı, elinde hazır bulunan külçe miktarına göre belirlenmesinden önce bankacılar tarafından belirlenmelidir. Bankaların faiz oranları düşmeye

²⁶ Piero Sraffa, *The Works and Correspondance of David Ricardo*, C. 1, Edwards Brothers Inc, Michigan, 2004, s. 358.

başladığında emisyonu sınırlamaları yeterli olacaktır. Külçecilik karşıtı düşünürlerin savundukları görüşler, madeni parayla yapılan ödemelerin yeniden ön plana çıktığı Napoleon savaşlarının sonuna kadar kabul görmüştür. Bu dönemde ödemelerin madeni parayla yapılmasının ortaya çıkardığı sonuçlar (ücret ve fiyatların düşmesini ve ayrıca sabit gelirlerin ve borçların eski seviyelerinde kalmalarına neden olması) deflasyonist bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu dönem de bundan önceki istikrarsız enflasyon dönemi de çok ciddi iktisadi tartışmaları beraberinde getirmiştir²⁷.

İki taraf arasındaki fikir çatışmaları hiç eksilmeden devam etmiştir. Devalüasyon ve onu takip eden enflasyonun ticaret hacmine etkileri, altın para sisteminin fazla benimsenmemesinde devletin sergilediği güvensizliğin rolü, kâğıt paranın direk sahip olunan madeni para miktarına bağlı olmadan istikrar kazanıp kazanamayacağı ve benzeri pek çok konu dönemin önde gelen iktisatçıları arasında tartışma konusu olmuştur. Bu dönemde kaleme alınan pek çok iktisadi çalışma, para sistemlerinin neden olduğu sorunlara çözüm arayan teori ve düşüncelere ayrılmıştır. Para konusundaki tartışmalar devam ederken zamanla açıklayıcılıklarını yitirip daha uzlaşmaz hale gelmiştir. “Para okulu” (currency school) olarak adlandırılan iktisatçılar, kâğıt paranın miktarının madeni para stokuna göre belirlenmesi gerektiğini savunurken, “Bankacılık okuluna” (banking school) mensup iktisatçılar ise hem kâğıt paranın hem de kredinin devlet müdahalesi olmadan ekonominin kendiliğinden işleyişinin bir sonucu olarak belirlenmesi gerektiği öne sürmüşlerdir. Bu gelişmelere rağmen, madeni para sisteminin sadece varsayımda kaldığı dönemlerde bile, devlet ekonomide düzenleyici ve denetleyici bir rol almıştır.

Tarihçi Okulun Görüşleri

Tarihçi okula mensup iktisatçıların düşünceleri klasik teoriden epey farklıdır. Başta Adam Müller olmak üzere XIX. yüzyıl bütün Alman iktisatçıları, paranın kullanım değerinin, üretildiği madenin değerinden bağımsız olduğunu öne sürmüşlerdir. Onlara göre, paranın değerini devletlerin yaptığı yasalar belirler. “Yasa teorisi” (chartalism) olarak da anılan bu düşünceyi en iyi açıklayanların başında gelen G. F. Knapp’a (1842-1926) göre, ilkel toplumlarda para, mübadele ihtiyacını karşılayabilmek için kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Gelişmiş toplumlarda ise, para biriminin ne olacağını ve değerini belirleyen devlettir. Devletin otoritesi ve iktidarına büyük önem atfeden bu teori, Avrupa’da birçok ülkenin para politikalarının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Dünya genelinde pek çok ülkenin,

²⁷ H. R. Hatakhar ve D. M. Nachane, “Ricardo Versus Tooke: An Old Controversy Revisited”, *Economic and Political Weekly*, C. 31, S. 30 (Jul. 27, 1996), s. 67-68.

klasik iktisat teorisinin paranın otomatik düzeni düşüncesini bir tarafa bırakıp, devletin müdahale edip belirlediği bir para politikasını benimsemesi, “yasa teorisinin” daha gerçekçi bir yaklaşım olduğunun bir göstergesidir²⁸.

Para ve Bankacılık Konusunda Sosyalist Düşünceler

Klasik iktisatçıların madeni paranın değerinin karşısında, kâğıt paranın sahip olduğu özellikler ve kredi mekanizmasının ne ölçüde kontrol edilebileceği konularında tartışmaları sürerken, aynı dönemde para konusunda bunlardan tamamıyla farklı bir görüş sunan teoriler de ortaya çıkmaktaydı. Bu dönemde İngiltere’de Robert Owen da para konusunda sosyalist düşüncelerini sağlam bir temele oturtmaya çalışıyordu. Owen’a göre iktisadi düzenin en önemli sıkıntısı kar ve kazanç üzerine şekillenmesinden kaynaklanıyordu. Owen, dönemindeki pek çok iktisatçının benimsediği, karların rekabet sonucunda mutlaka ortadan kalkacağı düşüncesini paylaşmıyordu. Ticarete daha farklı bir açıdan yaklaşan Owen, karın her zaman için para olarak ifade edildiğine dikkat çekmiş (malın alış fiyatıyla satış fiyatı arasındaki farkın maksimize edilmeye çalışılması) ve madeni paranın ortadan kalkması durumunda karların da ortadan kalkacağını savunmuştur. Bu yüzden kendisi, dolaşımdaki paranın, hazinenin sahip olduğu altın miktarınca belirlendiği para sistemine karşı çıkmış ve bu sisteme alternatif olarak çalışma saatlerine göre düzenlenmiş bir “emek programı” (labor notes) uygulanmasını önermiştir. Bu programa göre, herhangi bir ürününü satmak isteyen üretici, o ürünün üretimi için harcadığı saatlerin karşılığını talep edecektir. Ricardo değeri belirleyen ana faktörün emek olduğunu söylemişti; Owen ise emek ile açıklanan bu değer teorisini pratikte uygulamaya çalışmış ve para birimi olarak, altın yerine insan emeğini geçirme çabası içine girmiştir.

Owen bu düşüncelerin sadece teoride kalmaması ve teorisinin de doğruluğunun ispatlanması için, Londra’da “ulusal emek piyasasını” kurmuştur. Borsaya getirilen her ürüne, üretiminde kullanılan emek miktarını içeren bir sertifika verilmekteydi. Bu yolla elde edilen sertifikalarla diğer sertifikalı ürünleri almak mümkündü. İş saatleri, Owen’ın uygulamasında paranın yerini almıştır.

“Emek borsası” kurulduğu 1832 yılında, 840 üyeye ulaşmıştı. Başlarda elde edilen başarılı sonuçlar, daha fazla emek borsası şubesinin açılmasına neden oldu. Bununla birlikte, üyelerin ürünlerin üretimi için harcadıkları süreler, kendi beyanları ile şekillendiği için sıkıntılar ortaya çıkıyordu. Bu sorunları aşmak için, ürünlerin üretim sürelerini belirleyebilecek uzmanlar

²⁸ Paul Davidson, “Monetary Policy in the Twenty-first Century in the Light of the Debate between Chartalism and Monetarism”, *Economics Broadley Considered Essays in Honor of Warren J. Samuels*, Routledge, New York, 2001, s. 337.

kullanılmaya başlandı. Owen’ın amacından sapan bu gelişme, emek sertifikalarının üye olmayan kişi ve tüccarlara devredilip para karşılığında satılmasını da beraberinde getirmiştir. Paranın yerine koymaya çalıştığı emek sertifikalarının para ile alınıp satılmaya başlanması, borsanın ve Owen’ın girişimlerinin de başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur²⁹.

Owen’ın denemesinin başarısızlıkla sonuçlanması, alternatif para sistemi arayışlarına engel olmamıştır. 1849 yılında Proudhon, kurduğu “mübadele bankası” (exchange bank) sistemi aracılığıyla, antikapitalist bir uygulamayı hayata geçirmeye çalışmıştır. Proudhon, faizi eşitsizliğe ve sömürüye neden olan bir faktör olarak ele almıştır. İşçilere, gerekli sermaye faizsiz olarak sağlandığı takdirde, çalışanların üretim araçlarının ve ürettikleri malların mülkiyetini ellerine geçireceklerini savunmuştur. Ayrıca çalışmaya harcadıkları zamanın yarattığı bütün değer kendilerine kalacağını öne sürmüştür. Proudhon bu düşüncelerini gerçekleştirebilmek için ortaklarının üretim aşaması bitmiş ama henüz satılmamış olan ürünlerini teminat göstererek (faizsiz) kredi çekebilecekleri mübadele bankasını kurmuştur. Bu krediler banka ortakları arasında mübadele aracı olarak kullanılabilir. Ortakların bankaya yapacakları tek ödeme, bankanın genel masraflarının karşılanması için çok küçük bir miktar olacak ve bunun dışında kesinlikle faiz veya masraf gibi başka bir ücret ödemeyeceklerdir. Proudhon bu yolla dolaşıma çıkarılacak banknotların, ticari krediye olan talebin ötesine geçmeyeceğini ve aslen üretilen mallara endeksli olduğunu belirtip uygulanabilirliği konusunda bir sıkıntı görmemiştir. Proudhon’un düşünceleri uygulama aşamasında iki önemli sorunla karşılaşmıştır. Mübadele bankasının çıkaracağı banknotların altına endeksli para sistemiyle girdiği rekabet, bankanın çıkarmayı planladığı banknotların kullanım alanını epey daraltmış ve bir alternatif olmayı amaçladığı altın para sistemi karşısında değer yitimine uğramıştır. Öngörülemeyen diğer bir sorun da banka ortaklarından peşin para verenlerle veresiye iş yapanlar arasındaki farkın kaçınılmaz olarak kendini göstermesi ve bunun sonucunda da anında yapılan ödemelerle gelecekte yapılacak olan ödemeler arasında bir iskonto farkının olduğu iki birbirinden ayrı fiyatın ortaya çıkmasına neden olmasıdır. Proudhon’un kurguladığı banka düşüncesi ufak değişikliklere uğrayarak “halk bankası” (people’s bank) adıyla uygulamaya geçmiş, ama üç ay içinde kapanmak zorunda kalmıştır. Kapanmasının öncelikli sebebi ise, dayandığı teorik temellerden veya uygulamadaki aksaklıklar değil, yazılarında Louis

²⁹ E. K. Hunt, *Economics: An Introduction to Traditional and Radical Views*, Harper Collin Publisher, New York, 1990, s. 59-60.

Bonaparte'ı çok sert eleştiren Proudhon'un tutuklanmasıydı³⁰. Uygulama aşamasında karşılaşılan sorunlar ve istenilen başarının yakalanamamasına rağmen, mübadele bankası, daha sonra pek çok kooperatifin işleyişine temel oluşturmuştur.

Karl Marx'ın para hakkındaki düşünceleri iki önemli konuya vurgu yapar. Paranın sermaye olarak kullanılması ve Marx'ın emek değer teorisine yaptığı en önemli katkı olarak artık değer para ile olan ilişkisidir. Toplumsal kazancın tek göstergesinin para olarak gösterilmesine karşı çıkan Owen'ın aksine, paranın kökeninin üretimin özgül koşullarından kaynaklandığını savunan Marx'ın³¹ kurguladığı nihai toplum modelinde paranın önemli bir rolü ve yeri yoktur. Bu toplum modelinde, üretilen malların bölüşülmesi, insanların sahip oldukları paraya göre değil, o mallara yönelik ihtiyacın derecesine göre belirlenmektedir. Bütün sanayi faaliyetler devlet tarafından yapılabileceği için, bir kredi mekanizmasına gerek duyulmayacaktır. 1917 senesinde gerçekleşen Sovyet Devriminde de Lenin önderliğinde, devlet idaresinin sosyalist yöntemlerle işlemlerini uygulamaya çalışılmıştır. Ama para kavramının ortadan kaldırılmasının en azından kısa dönemde yaratacağı sorunlar göz önüne alınarak gerçekleşmesinin pek olası olmadığı fark edilmiştir. "Yeni ekonomi politikası" adı altında kapitalizmden sosyalizme geçişte bir ara aşama uygulanmaya konulmuş ve paranın kullanılması Sovyetler Birliği'nde de devam etmiştir³².

Para kullanımını ve paraya duyulan ihtiyacı ortadan kaldırmak için başka girişimler de olmuştur. Solvay'in "sosyal muhasebe" (social accounting), projesi hiçbir zaman uygulanamamıştır³³. 1929-1939 Büyük Buhran yıllarında Amerika'da bazı gruplar işsizleri çalıştırıp, ücretleri para yerine işletme hisseleri vererek ödemeyi amaçlayan (scrip payments) bir sistem oluşturmayı denemişlerdir. Kanada'da büyük buhranın etkilerinin yoğun yaşandığı dönemde, "sosyal kredi" (social credit) projesi gündeme gelmiştir. Ancak bu ve benzer denemeler, paraya dayalı sisteme kalıcı bir alternatif yaratma amacından çok, olağanüstü koşulların yaşandığı dönemlerde başvurulmuş geçici önlemlerin ötesine geçmemişlerdir.

³⁰ W. Dorothy Douglas, "A Prophet of 1848. Part I: Life and Works", *American Journal of Sociology*, C. 34, S. 5, University of Chicago Press, s. 792-793.

³¹ Ernest Mandel, *Marx'ın Kapitali*, çev. Osman S. Binatlı, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 99.

³² E. K. Hunt, *age.*, s. 651.

³³ K. Bertrams, C. Coupain ve E. Homburg, *Solvay History of A Multinational Family Firm*, CPI, United Kingdom, 2013, s. 101.

SONUÇ

Aristo'dan günümüze kadar devam edegelen ve bugün de gerek akademik platformlarda, gerek diğer platformlarda felsefe ve iktisat literatürüne göre üzerinde pek de mutabık kalınmayan konuların başında parayla ilgili düşünsel alan bulunmaktadır. Bir değer olarak ele alınan para kavramı, kavramsal düzeyden maddi alan adını verdiğimiz somut, gözle görünen ve elle tutulur bir alana kaymış gibi görünse de, kavramın zihinsel arka planı hala daha metafizik görüntü vermekten kurtulamamıştır. Bu kavram eski Grek düşüncesinin realist ve idealist dilemmasından hala kurtulabilmiş değildir.

İnsanlığın örgütlü toplum haline gelmesinden günümüze kadar geçen süreç içerisinde metafiziksel değer kavramından, günümüzde illüzyonist bir noktaya taşınan para ve bunun türevi şeklinde görülebilen kredi ve bunun cesamet şekline bürünmüş olan banka kavramları hala daha felsefik anlamda analitik olarak tanımlanabilmekten yoksundur.

Klasik iktisadın veciz olarak ifade edilen “malların üzerindeki örtü” olan para kavramının, malların üzerindeki değil, bizatihi kendi şalı veya örtüsü kaldırılabilmiş değildir. Tümdengelim (deduktif) yöntemle elde edilen klasik Say yasasının (para ve mallarla ilgili) iki önerme biçiminde olduğu gerçeği günümüzde hala gözden kaçmaktadır. Paranın kavramsal alanını ticaretle sınırlandıran bu görüşten, parayı yücelten ve iktisat ikonu haline getiren monetarist görüşe kadar geçen kısa zamanda (üç yüz yıl) tarihsel olan insanlığın sürekliliği göz önüne alındığında bu problematiğin hala çözünlükten uzak olduğu gerçeğini yansıtmaktadır.

Gerek liberal, gerek Marksist literatürde felsefenin etik (değer) temellendirmesinden ayrışmadığı için bu tartışma günümüz için hala geçerliliğini korumaktadır. İstiridye kabuklarından günümüz bitcoin'una kadar evrimleşen süreç herhalde insanlığın gelişme macerası devam edeceği kendi tarihsel çizgisine doğru yolculuğunu sürdürecektir.

KAYNAKÇA

- Bertrams, K., Coupain C. ve Homburg E., *Solvay History of A Multinational Family Firm*, CPI, United Kingdom, 2013.
- Bodin, Jean, *Response to the Paradoxes of Malestroit (Primary Sources in Political Thought)*, Thoemmes Press, Bristol, 1997.
- Davidson, Paul, “Monetary Policy in the Twenty-first Century in the Light of the Debate between Chartalism and Monetarism”, *Economics Broadly Considered Essays in Honor of Warren J. Samuels*, Routledge, New York, 2011.

- Douglas, W. Dorothy, "A Prophet of 1848. Part I: Life and Works", *American Journal of Sociology*, C. 34, S. 5, University of Chicago Press, 1929, s. 781-803.
- Hatekar H. R. ve Nachane, D. M., "Ricardo Versus Tooke: An Old Controversy Revisited", *Economic and Political Weekly*, C. 31, S. 30 (Jul. 27, 1996), s. 65-73.
- Holmes, M. James, "The Purchasing-Power-Parity Theory: In Defense of Gustav Cassel as a Modern Theorist", *Journal of Political Economy*, C. 75, S. 5 (Oct. 1967), University of Chicago Press, s. 686-695.
- Hume, David, *Political Discourses*, Nabu Press, Charleston, 1752/2011.
- Hunt, E. K., *Economics, An Introduction to Traditional and Radical Views*, Harper Collins Publishers, New York, 1990.
- Keynes, John M., *Genel Teori: İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*, çev. Uğur S. Akalın, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 1936/2008.
- Locke, John, "Some Considerations on The Consequences of The Lowering of Interest, and raising The Value of The Money", *Locke on Money*, ed. P. H. Kelly, C. 2, Clarendon Press, Oxford, 1692/1991.
- Mandel, Ernest, *Marksist Ekonomi El Kitabı*, çev. Orhan Suda, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul, 2008.
- _____, *Marx'ın Kapitali*, çev. Osman S. Binatlı, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- Meikle, Scott, "Aristotle on Money", *Phronesis*, C. 39, S. 1, 1994, s. 26-44.
- North, Dudley, *Discourses Upon Trade: Principally Directed To The Cases Of The Interest, Coynage, Clipping, Increase Of Money*, Leopold Classic Library, 1692/2015.
- Ricardo, David, *On The Principles of Political Economy and Taxation*, Dent., London, 1817/1962.
- Richards, R. D., "The First Fifty Years of The Bank of England (1694-1744)", *History of The Principal Public Banks*, (Collected by Van Dillen), Frank Cass & Co Ltd, London, 1964, s. 201-273.
- Roll, Eric, *A History of Economic Thought*, 5. baskı, Clays Ltd, Leicester, 1992.
- Roncaglia, Alessandro, *The Wealth of Ideas: A History of Economic Thought*, Cambridge University Press, New York, 2005.
- Rotz, Rhiman A., "The Lubeck Uprising of 1408 and the Decline of the Hanseatic League", *Proceedings of the American Philosophical Society*, C. 121, S. 1 (Feb. 15, 1977), s. 1-45.
- Savaş, V. Fuat, *İktisatın Tarihi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2007.
- Smith, Adam, *Wealth of Nations*, Cosimo, New York, 1776/2007.
- Spann, Othmar, *History of Economics (The Evolution of Capitalism)*, 2. Baskı, Ayer Co. Pub, 1972.

- Spiegel, Henry W., *The Growth of Economic Thought: Great Economists in Perspective*, Prentice Hall Inc, New Jersey, 1971.
- Sraffa, Piero, *The Works and Correspondance of David Ricardo*, C. 1, Edwards Brothers Inc, Michigan, 2004.
- Van Dillen, J. G., “The Bank of Amsterdam”, *History of The Principal Public Banks*, Frank Cass & Co Ltd, London, 1964, s. 79-125.